

Kraków, 16.06.2024 r.

Dorota Czerkies
Instytut Filologii Romańskiej
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Tytuł rozprawy doktorskiej: La poétique du silence et ses variantes dans la prose de Jean-Philippe Toussaint

Promotor: prof. dr hab. Waław Rapak

Promotor pomocniczy: dr Karolina Czerska

Recenzenci: dr hab. Renata Jakubczuk, prof. UMCS

dr hab. Judyta Zbierska-Mościcka, prof. UW

Autoreferat

Przygotowana przeze mnie rozprawa doktorska poświęcona została wpływowi kategorii związanych z milczeniem na poetykę prozy jednego z najbardziej znanych współczesnych pisarzy frankofońskiej Belgii. Urodzony w 1957 roku w Brukseli Jean-Philippe Toussaint jest laureatem francuskich nagród literackich Prix Médicis i Prix Décembre, autorem powieści, krótkich form prozatorskich, tekstów dramatycznych i scenariuszy, udzielającym się jednocześnie na polu sztuk wizualnych (fotografie, spektakle, sztuka wideo), a w 2023 roku – także na polu przekładu literackiego. Różnorodność artystycznych zainteresowań Toussainta skłania badaczy do odczytywania jego dzieła w kontekście postmodernistycznych tendencji w literaturze. W poszczególnych utworach śledzą oni intersemiotyczne relacje tekst-obraz, funkcjonowanie intertekstualności, pisania minimalistycznego, czy sposoby przedstawienia ponowoczesnego kryzysu podmiotu. W mojej pracy ta perspektywa interpretacyjna została bezpośrednio powiązana z zagadnieniem Toussaintowskiej poetyki milczenia.

Wybór tematyki rozprawy wyznaczony jest przez paradoksalny status kategorii związanych z milczeniem na przecięciu *écriture* Toussainta i poświęconego mu dyskursu krytyczno-badawczego. O ile bowiem same teksty pióra belgijskiego artysty konsekwentnie

prowadzą grę z niewerbalnym pierwiastkiem języka, o tyle analizy dotyczące tego zagadnienia zdają się dość rozproszone po literaturze przedmiotu. Poetyka milczenia w prozie Jeana-Philippe'a Toussainta realizowana jest poprzez odwołanie do wymykającego się jednoznaczному tłumaczeniu pojęcia *réticence*, mogącego w języku polskim oznaczać zarówno przemilczenie przez kogoś jakiejś kwestii, figurę retoryczną, jak i postawę człowieka nacechowaną wahaniem, niepewnością, małomównością. Na ten rys Toussaintowskiej twórczości literackiej zwracają uwagę tacy badacze, jak Jean-Louis Hippolyte, Ruth Amar, Audrey Camus, Warren Motte i Claire Olivier. Wiążą oni kategorię *réticence* z różnymi aspektami prozy Toussainta. Pojęcie to dotyczy zatem charakterystyki postaci, strategii narracyjnej, obrazowania, minimalizmu literackiej formy. Wspomniane analizy odnoszą się głównie do powieściopisarstwa Toussainta i koncentrują wokół konkretnych elementów twórczości, nie stanowiąc jednorodnego opracowania problematyki milczenia w utworach belgijskiego pisarza. Przedłożona przeze mnie rozprawa doktorska podejmuje zatem próbę uzupełnienia pewnej luki i poszerzenia pola badawczego dotyczącego postmodernistycznych aspektów *écriture* Jeana-Philippe'a Toussainta o poetykę milczenia.

Praca składa się z wprowadzenia, trzech rozdziałów o trójdzielnej strukturze, zakończenia i bibliografii. We wstępie przedstawiam założenia badawcze i cele pracy, sytuując twórczość Jeana-Philippe'a Toussainta w obrębie postmodernistycznych tendencji w literaturze francuskojęzycznej. Proza Toussainta wpisuje się w kontekst związany z postulowanymi przez Johna Bartha pojęciami literatury wyczerpania i literatury odnowy. Stanowi ilustrację powrotu do narratologicznej kategorii opowiadania (*retour au récit*), do historii pojmowanej jako opowieść (*retour à l'histoire*) i ekspresji doświadczeń podmiotu (*retour au sujet*). Omawiane utwory dostarczają przykładów zjawiska literackiej renarratywizacji, którą według Arona Kibédi Vargi cechuje dowartościowanie aktu opowiadania, ironii i metatekstualności. Głównym celem pracy jest eksploracja i opis przejawów poetyki milczenia w utworach prozatorskich Jeana-Philippe'a Toussainta, sposobu, znaczenia i przemian paradoksalnej obecności w tekście milczenia, które Jolanta Rokoszowa nazywa „znaczącym”. Analizie poddaję dwadzieścia tekstów belgijskiego pisarza z różnych okresów twórczości – od początku lat osiemdziesiątych do roku 2021. Jest to trzynaście powieści (w tym debiut wydawniczy *La Salle de bain* z 1985 roku i powstałe wcześniej *Échecs*), dwa teksty intermedialne (termin Andrzeja Hejmeja), trzy zbiory krótkiej prozy i dwa mikro-opowiadania (termin Andreeasa Gelza).

Kierując się potrzebą kompromisu między spójnością analizowanych przykładów, a różnorodnością tekstów pisarza żyjącego i aktywnego twórczo, koncentruję się na utworach prozatorskich. Z korpusu wykluczam zarówno trzy sztuki teatralne z lat 80., rozproszone epiteksty autorstwa Belga, teksty współautorskie, jak i trzy utwory najnowsze – *L'instant précis où Monet entre dans l'atelier* i *C'est vous l'écrivain* z 2022 roku oraz *L'échiquier* z roku 2023. W ślad za próbą pogłębionej interpretacji rzadziej podejmowanego problemu i możliwie szerokim doбором utworów, moja rozprawa, wzorem propozycji Jolanty Rokoszowej na gruncie językoznawczych analiz milczenia, zakłada „maksymalistyczny program” interpretacji prozy Toussainta. Interesują mnie przejawy milczenia znaczącego wyrażone w warstwie formalnej i literackiej reprezentacji oraz zjawiska pokrewne stanowiące grę z milczeniem, mające wpływ na interpretację utworu. W moich rozważaniach staram się czerpać z różnych źródeł metodologicznych, głównie z fenomenologii literackiej w ujęciu Romana Ingardena i Stefanii Skwarczyńskiej, hermeneutyki i antropologii milczenia (Christian Nibbrig i Bronisław Drąg, Dorota Korwin-Piotrowska), czy poetyki doświadczenia. Toussaintowską poetykę milczenia rozumiem jako „złożony i konsekwentny układ chwytów umożliwiający ujawnienie się w utworze znaczących miejsc niedookreślenia”. Jest ona paradoksalnie przejawem renarratywizacji tekstu i poszukiwania języka pisarskiego w epoce płynnej nowoczesności. Zasadnicza hipoteza pracy zakłada, że istotą tej poetyki jest zjawisko *réticence*. Pojęcie to rozumiem trojako: w znaczeniu figury retorycznej i stylistycznej, chwytu przemilczenia (za Skwarczyńską) oraz osobnej kategorii estetycznej – „małomówności”, czy „powściągliwości” podmiotu i tekstu.

W rozdziale pierwszym proponuję ramę interpretacyjną dla dalszych analiz, podkreślam hybrydyczny i minimalistyczny charakter prozy Jeana-Philippe’a Toussainta. Twórczość pisarza, przez swoje literackie *recyclage*, łączy w sobie odniesienia do różnych dyskursów, semiosfer i mediów, które stale ulegają przekształceniu (w tym odniesienia do jego własnych tekstów). Kolejne utwory odwołują się do malarstwa (powieści *La Salle de bain* i *La Télévision*), filmu (*ciné-roman* pt. *La Patinoire* z 2019 r.), czy rysunku (tekst *Mes bureaux. Luoghi dove scrivo* z 2005 r.), do dyskursu nauk ścisłych (powieść *Monsieur* z 1986 r.), bądź prowadzą grę z konwencją autobiografii, eseju, *fait divers*, felietonu (zbiory *Autoportrait (à l'étranger)* i *Football*, mikro-opowiadanie *La Mélancolie de Zidane*). Dominique Fisher, nawiązując się do pojęcia Claude’a Lévi-Straussa, określa tę praktykę mianem *bricol(l)age*’u, łączącego użycie elementów pozornie nieznaczących i zabieg kompilacji wprowadzający je w nowy kontekst. Ważny element takiej hybrydyzacji stanowi poetyka akapitu oparta na

zestawieniu w jednym utworze oddzielonych „światłem” typograficznym sekwencji tekstowych i zarazem fabularnych. W twórczości Toussainta poetyka ta jest podstawą pisania minimalistycznego, rozwijając się od pierwszych powieści po niezależne krótkie formy.

W osobnym podrozdziale analizuję minimalizm prozy Toussainta na poziomie formy, stylu i treści, odwołując się do typologii wspomnianego wyżej Johna Bartha. Praktyka pisarska, którą sam Toussaint określa mianem *écriture infinitésimaliste*, opiera się na zwięzłości (*la brièveté*), rozbiciu materii tekstowej i składni (rola światła typograficznego, interpunkcji, rytmu zdań) oraz na użyciu figur retorycznych takich, jak elipsa, *praeteritio*, pytanie retoryczne, ironia, na niedookreśleniu charakterystyki postaci i opisów przestrzeni, czy zaburzeniu chronologii. Również w rozdziale pierwszym, zwracam uwagę na główne tematy prozy Toussainta. Są to dwa powracające doświadczenia będące udziałem protagonistów – konfrontacja z przemijaniem i aktywność pisarska. Główne postaci utworów Toussainta to awatary Musilowskiego „człowieka bez właściwości”, pozbawionego szerszej charakterystyki, biografii, motywacji i celów. Protagonisci definiują się niemal wyłącznie wobec własnego doświadczenia przeżywania upływu czasu przybliżającego ich ku śmierci. Postaci analizowanych utworów Toussainta odpowiadają na to doświadczenie ucieczką lub próbą przekroczenia przemijania, głównie poprzez postawę ludyczną bądź działalność twórczą (np. w powieściach *Monsieur*, *L'Appareil-photo* i *La Télévision*, tetralogii *M.M.M.M.*, zbiorze pt. *Football*). We wszystkich tych aspektach przeżywania realności Toussaintowskim postaciom towarzyszy zjawisko milczenia.

W rozdziale drugim omawiam funkcjonowanie milczenia znaczącego w prozie Jeana-Philippe'a Toussainta na poziomie formy poszczególnych utworów: w materialności tekstu, w stylu i narracji. Analizowane zjawiska związane z milczeniem są w pisarstwie Toussainta stopniowalne i nakładają się na siebie. W warstwie substancji językowej uwagę zwraca poetyka fragmentu, nieciągłości i rola „światła” typograficznego, które pełni różne funkcje (koresponduje z fabułą lub warstwą leksykalną, wprowadza retrospekcję, zmianę miejsca akcji, fokalizacji). Przerwa w zapisie jest zawieszeniem i przejściem między akapitami. Ponadto, w prozie Toussainta w grę z milczeniem wpisuje się interpunkcja (numeracja akapitów w *La Salle de bain*, podziały w tkance zdania wywołane użyciem trzykropków, nagromadzeniem nawiasów i myślników w powieściach *L'appareil-photo*, czy *La Réticence*). Na uwagę zasługują zabiegi paratekstualne – przypisy, cytaty, kryptocytaty i użycie kursywy, które zwłaszcza w opowiadaniu *La Mélancolie de Zidane* z 2006 roku akcentują rolę hybrydyczności i niedookreślenia wykorzystanych źródeł. Podobną grę z niezrozumiałością i niedookreśleniem

podejmują na przykład teksty ze zbiorów *Autoportrait (à l'étranger)* i *Football*, wykorzystujące zapożyczenia z języka japońskiego, korsykańskiego, niemieckiego. Zredagowany w języku włoskim tekst intermedialny zatytułowany *Mes bureaux. Luoghi dove scrivo* z 2005 roku, w którym kod werbalny sąsiaduje z obrazem, odwołuje się natomiast do Barthesowskiej kategorii *punctum*, ukazując napięcie na linii obecność-nieobecność. Toussaintowska poetyka milczenia wykorzystuje też środki leksykalne, składniowe i retoryczne. Na plan pierwszy wysuwa się uwypuklenie kategorii negatywnych dzięki słownictwu konotującemu nieobecność, pustkę, ciszę, tajemnicę (*La Réticence, M.M.M.M., La Clé USB*). W składni poetyka milczenia realizuje się dzięki przewadze parataksy (nagromadzenie zdań pojedynczych, asyndetony), użyciu zdań przeczących i pytających oraz gramatyce czasownika podkreślającej trwanie kosztem następstwa zdarzeń. W materię języka wpisane są niepewność i napięcie między rozwojem, a zatrzymaniem wypowiedzi. Na poziomie retoryki przejawem kategorii *réticence* jest frekwencja użycia figur takich, jak przemilczenie, *praeteritio*, litota, ironia, elipsa, aluzja, akumulacja, pytanie retoryczne. Ostatni aspekt formalny analizowanej poetyki stanowi narracja, w której ważną funkcję pełnią zmiany fokalizacji, napięcie między narracją homodiegetyczną, a heterodiegetyczną (tetralogia *M.M.M.M.*), dygresyjność i lakunarność (na przykład w *La Télévision*), mechanizm sugestii (w *La Disparition du paysage*).

Rozdział trzeci pracy skupia się na wariantach poetyki milczenia w konstrukcji świata przedstawionego analizowanych utworów Jeana-Philippe'a Toussainta. Poetyka ta, jak sygnalizuję w rozdziale pierwszym, podporządkowana jest niedookreślonej kondycji protagonistów, którzy koncentrują się na przeżyciu przemijania i aktywności twórczej. Milczenie znaczące może przejawiać się w charakterystyce bezpośredniej (wygląd, nazwisko, wiek) i pośredniej (zachowania, decyzje, uczucia) postaci, stanowiąc element wzmacniający relacje między nimi (*M.M.M.M.*) lub świadczący o wyobcowaniu, melancholii (*La Salle de bain*). Taka konstrukcja postaci wyznacza też kształt intrygi. Ukazane zdarzenia – zaczerpnięte z życia codziennego (*La Télévision*), czy schematów kryminału (*La Réticence*) – układają się nielinearnie. Ponadto, następstwo zdarzeń może ustępować znaczeniem przemianie stanów i myśli postaci (*La Disparition du paysage*). W prozie Toussainta źródłem intrygi okazują się elementy przypisane przez Teresę Cieślukowską do sfery *agrafo*: niedookreślone, sugerowane, pozornie nieistniejące. Trzecim aspektem poetyki milczenia na poziomie świata przedstawionego jest zaś konstrukcja czasoprzestrzeni. Opiera się ona na niedookreśleniu miejsca i czasu akcji, braku jednoznacznego następstwa zdarzeń, budowie opisów przestrzeni (np. opuszczonego dworca). Upływ czasu zostaje niejako zawieszony, rozbity na odcinki (*La*

Mélancolie de Zidane). Opisy miejsc akcji (często nie-miejsc i heterotopii – lotnisk, hoteli, budki telefonicznej, blokowiska, wysypiska śmieci) uwypuklają takie ich cechy, jak cisza, pustka, rozpad, przeźroczyść (*La Réticence*). Podporządkowany doświadczeniu postaci, sposób kreacji intrygi i czasoprzestrzeni w prozie Toussainta ma charakter metatekstualny, podkreślając znaczący i twórczy aspekt kategorii związanych z milczeniem (przykładem niech będą powieści *La Clé USB*, *Les Émotions*).

Podążając za refleksjami Jolanty Rokoszowej oraz rozważaniami zagranicznych badaczy takich, jak Jean-Louis Hippolyte i Ruth Amar, moja rozprawa proponuje maksymalistyczny program interpretacji Toussaintowskiej poetyki milczenia opartej na kategorii *réticence*. Milczenie jako „znacząca nieobecność wprowadzona do tekstu dla osiągnięcia konkretnego efektu artystycznego” w prozie Toussainta nie dotyczy tylko obrazu milczących postaci, czy strategii narracyjnej. Przeciwnie, analiza poetyki milczenia (czyli skalarnego układu pewnych chwytów) w wybranych utworach pozwala mi w konkluzji pracy wyróżnić milczenie jako składnik formy znaczącej i jako zjawisko stematyzowane w świecie przedstawionym. Milczenie jest tu elementem tekstowego *découpage*'u, składni, narracji i relacji intrsemiotycznych, obiektem personifikacji, źródłem intrygi, składową procesu twórczego, cechą przestrzeni oraz egzystencjalną postawą człowieka. Kategoria *réticence*, jako figura i chwyt literacki, w prozie Toussainta staje się „małomównością” tekstu i podmiotu.

Toussaintowska poetyka oparta na meta-figurze przemilczenia zawiera w sobie postulat twórczy, spójną wizję utworu literackiego i pisarskiej metody. Akcentując znaczący potencjał „przemilczeń postulujących”, „miejsc pustych, prowokujących” (Stefania Skwarczyńska, Kazimierz Bartoszyński), *écriture* Toussainta jest pisaniem niejako za pomocą milczenia i „z milczenia”. Nie jest to milczenie braku, a rodzaj tworzywa i środek postmodernistycznej literatury odnowy. Poetyka milczenia w prozie Belga to poetyka pozytywna, która stale ewoluuje, ukazuje niedookreśloność literackiej formy, nomadyczność i słabość podmiotu wobec przemijania i traum oraz ambiwalentną wizję rzeczywistości, a jednak umożliwia snucie opowieści i literacką reprezentację w płynnej nowoczesności. Poetyka ta uwidacznia się w całej dotychczasowej twórczości Toussainta na przestrzeni czterech dekad, mogąc stanowić asumpt do dalszych badań, także tych utworów, które nie znalazły się w korpusie rozprawy.